

PETER FREDERIKSEN • KNUD RYG OLSEN • OLAF SØNDBERG

Grundbog til Danmarkshistorien

2. UDGAVE

SYSTIME

Befolkningsekspllosion og sociale problemer

I det gamle landbrugssamfund før år 1800 var befolkningstallet nogenlunde konstant. Det skyldtes, at fødselskvotienten (antal fødte pr. 1000 indbyggere) og dødskvotienten (antal døde pr. 1000 indb.) lå på omtrent samme høje niveau. Den høje fødselskvotient illustrerer, at hver kvinde i gennemsnit fik 4-5 børn. Ægteskabsalderen var ganske vist højere end i dag, 27 år for kvinder og 30 år for mænd, men den gifte kone fødte et barn hvert andet år, indtil hun døde i barselsseng eller kom ud over den fødedygtige alder.

Den høje dødskvotient skyldtes først og fremmest den høje børnedødelighed. Mere end 20% af børnene døde inden for det første leveår, og andre 10% overlevede ikke børnesygdommene. Livet igennem truede sygdomme, især de ødelæggende epidemier, og hungersnød, når høsten slog fejl. I normale år bukkede de svage under i slutningen af vinteren på grund af kulde og mangel på mad, børn og gamle, fattige og syge døde af vårhunger.

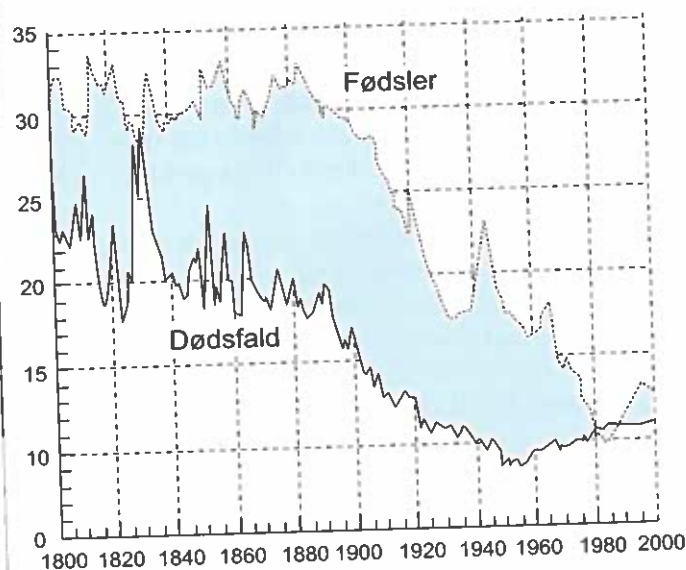
I slutningen af 1700-tallet begyndte dødskvotienten at falde. De årlige udsving blev mindre, og faldet fortsatte jævnt til omkring 1945, da den nåede vore dages nogenlunde stabile 10-11 promille. En lang række faktorer kan forklare dødskvotientens fald, medicinske fremskridt, bedre hygiejne herunder renere vand, kloakering og sundere boliger, men først og fremmest rigeligere og bedre mad som følge af landbrugsproduktionens vækst og den almindeligt stigende levestandard.

1800-tallet igennem fortsatte den gamle familiestruktur, og fødselskvotienten holdt sig mellem 30 og 35 promille. Fra omkring 1890 begyndte antallet af fødsler imidlertid at falde, og det gik stærkt. Bortset

fra de mystiske store årgange omkring 1945 faldt kvotienten jævnt til 10 promille på mindre end 100 år. I 1981 døde der for første gang i 200 år flere mennesker, end der blev født. Siden har befolkningstallet været stagnerende.

Det faldende fødselstal er sværere at forklare end den faldende dødskvotient. Brugen af præventive midler slog først igennem i 1960'erne, og kvindernes indtog på arbejdsmarkedet hører til i samme årti. Den sandsynligste forklaring må være, at det var familiernes bevidste valg ikke at få så mange børn måske for at drage bedre om-

*Den demografiske transition. Leven-
defødte og døde pr.
1000 indbyggere
siden 1800.*

Befolkningsvæksten førte til en flugt fra land til by. Nogle tog den store beslutning om at udvandre til USA. Afskeds-scene på Toldboden i København. Udsnit fra et maleri af Jørgen Roed, 1834.

sorg for det enkelte barn eller for at øge familiens levestandard eller af helt andre grunde. I landbrugssamfundets tid voksede folketallet, når produktionen steg. I dag får vi færre børn, jo rigere vi bliver.

Denne overgang fra landbrugssamfundets stagnerende befolknings-tal med høj døds- og fødselskvotient til samme situation i industri-samfundet, men med lav døds- og fødselskvotient, kaldes den demo-grafiske transition (den befolkningsmæssige overgang). Den er ikke et dansk fænomen, men kan iagttages i alle industrialiserede lande. Den medførte en befolkningssekspllosion, i Danmark en fem-dobling af befolkningen på mindre end 200 år.

I år 1800 var der i Danmark 925.000 indbyggere, 20% boede i ho-vedstad og købstæder, og ca. 75% var landbrugsfamilier. I 1900 var befolkningen steget til knap 2, 5 mill, nu boede 38% i byerne, og ca. 40% var landbrugere. Af de 1, 5 millioner nye danskere var den ene halvdel født i eller flyttet til byerne, den anden blev på landet. Selv om antallet af landmænd med familie faldt relativt, steg det i absolutte tal helt til 1929.

1800-tallet igennem var der ca. 2.000 godser og ca. 70.000 gårde. Den store befolkningstilvækst fandt sted i husmandsfamilierne, deres antal steg fra 90.000 i 1835 til over 200.000 i 1900. Produktion og levestandard for hele samfundet blev fordoblet fra 1830 til 1900, men stigningen var ulige fordelt. De fleste husmands- og landarbejderfa-milier, der måtte satse på usikkert lønarbejde på gårde og godser, levede i yderste fattigdom. De var brændemærkede som underklasse. Deres børn var mindre af vækst og mere sygelige, de måtte tidligt ud at arbejde, og derfor skulkede de i skolen eller sov i timen.

På fattiggårdene kunne staklerne få kost og logi mod at arbejde og underkaste sig et strengt reglement. Scene fra fattiggården i Fåborg. I forgrunden den fordrukne "ringer" Jacob Aal og Blinde Søren, der havde boet på fattiggården siden 1884, da han var tyve år. Maleri "Til bords" af Jens Birkholm, 1904.

Det var især denne store gruppe, der var i opbrud. Mange drog til byen for at søge arbejde i den nye industri, andre tog en endnu større beslutning og udvandrede til USA, hvor de havde en chance for at få deres eget landbrug. Indtil 1914 emigrerede næsten 300.000 danskere.

Som i enevældens tid havde kommunen pligt til at forsørge dem, der ikke kunne klare sig selv. Det måtte dog helst ikke koste for mange penge, så det at modtage fattighjælp blev bevidst gjort så ydmygende og degraderende, at det blev anset for den absolut sidste udvej. Fattighjælpsvirkningerne bestod i, at modtageren mistede en del borgerlige rettigheder som stemmeret, ret til at disponere over sine ejendele og ret til at gifte sig. Fattighjælpen blev givet på flere måder, enten ved direkte udbetaling af penge eller naturalier eller ved, at den fattiges forsørgelse ved en licitation blev overladt til den i kommunen, der ville gøre det billigst. Endelig havde næsten hver kommune en fattiggård, hvor de fattige fik kost og logi imod at arbejde og underkaste sig et meget strengt reglement. I 1890 modtog 39.000 mennesker fattighjælp, deraf var 17.000 anbragt på fattiggårde.

I 1891 blev der vedtaget en lov om, at personer over 60 år kunne få alderdomsunderstøttelse, uden at det medførte diskriminerende virkninger. Det blev begyndelsen på den moderne sociallovgivning. På grund af pres fra et hastigt voksende arbejderparti, Socialdemokratiet, og som følge af voksende velstand og et ændret syn på fattigdom er det i de sidste 100 år gradvist gået sådan, at fattighjælpsvirkningerne er forsvundet, og at større og større grupper er blevet berettiget til hjælp.

bekvemmede kongen sig dog til at udnævne et Venstreministerium. Den begivenhed kaldes systemskiftet, for siden har parlamentarisme været statsskik i Danmark, dvs.. at ingen regering kan blive siddende, hvis den har et flertal i folketinget imod sig.

Industrialisering og arbejderbevægelse

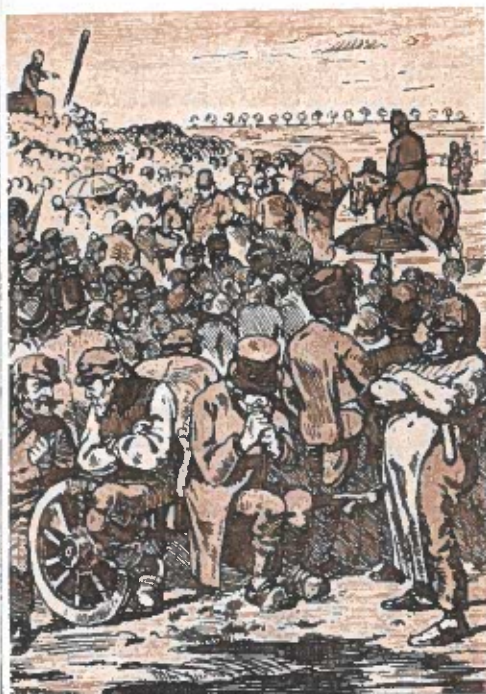
Når moderate venstrefolk begyndte at søge mod højre, skyldtes det blandt andet, at socialismens spøgelse dukkede op på den yderste venstrefløj i form af arbejdernes parti, Socialdemokratiet. Spøgelset var dog ikke værre, end at Venstre og Socialdemokratiet ofte indgik valgsamarbejde mod den fælles fjende, Højre. I 1884 blev socialdemokraterne for første gang repræsenteret i folketinget med to mandater, i 1901 fik de 14 af folketingets 114 medlemmer.

Grundstammen i Socialdemokratiets vælgerkorps var industriarbejderne, og netop i 1870'erne fik industrialiseringen sit første gennembrud i Danmark. Industri er i modsætning til håndværk masseproduktion af varer, der sælges på et åbent marked, og som fremstilles ved hjælp af maskiner. I 1890'erne kom der et nyt opsving, og omkring 1900 beskæftigede industrien 100.000 arbejdere. De vigtigste brancher var tekstilindustri og jern- og metalindustri. De enkelte virksomheder var gennemgående små og leverede alene varer til hjemmemarkedet, især til landbruget. (Tekst nr. 34)

En væsentlig forudsætning for industriens og landbrugets effektivisering var transportrevolutionen, som blev skabt af jernbaner og dampskibe. Den første jernbane, der gik fra København til Roskilde, blev indviet i 1847, og i 1914 var det danske jernbaneland udbygget med 4000 km. jernbane. Dampskibe skabte hurtige og stabile fragtruter, men først efter 1900 blev sejlskibene udkonkurreret på de længere strækninger.

Det første socialistparti blev dannet i 1871 som en dansk afdeling af Den første Internationale, der blev ledet af Karl Marx. Mens Louis Pio, en temperamentsfuld og handlekraftig postembedsmand, var manden bag partiet i Danmark, som allerede i 1872 havde 9.000 medlemmer. Pio udgav en avis, Socialisten, hvori han i et blomstrende sprog skrev lidenskabelige artikler, der forskrækkede borgerskabet. Han hudflettede kapitalisterne, "guldets dyrkere og de fattiges udsugere", og manede arbejderne til at stå sammen og ikke "lade sig føre til kapitalens slagtebænk".

Under en murerstrejke i 1872 kaldte Socialisten til demonstration på Fælled. Demonstrationen blev forbudt, men da den alligevel blev afholdt, greb politiet ind. Pio og andre ledere blev arresteret og sad fængslet i tre år. I 1877 lod han sig bestikke af politiet og emigrerede til USA. Dermed sygnede bevægelsen hen for en tid.

Modspøtningerne mellem den konservative regering og det nyoprettede socialistiske parti, Socialdemokratiet, kom til udtryk gennem demonstrationen på Fælleden i 1872. Tegninger i det konservative "Punch" og i det socialistiske "Ravnen"

Snart kom arbejderbevægelsen dog i gang igen nu ledet af solide og jordbundne håndværkersvende. De besluttede at dele bevægelsen i en politisk og en faglig afdeling, som dog fik et nært samarbejde. Den politiske del blev varetaget af Socialdemokratiet, der blev nyoprettet i 1878, mens fagbevægelsen organiserede den faglige kamp.

I 1870'erne blev der oprettet en række fagforeninger, lokale sammenlutninger inden for et enkelt fag. Fra 1885 begyndte fagforeningerne at slutte sig sammen i landsdækkende fagforbund, og i 1898 dannedes De samvirkende Fagforbund, DsF (fra 1959 Landsorganisationen, LO). Også arbejdsgiverne organiserede sig og dannede i 1898 Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening (fra 1920 Dansk Arbejdsgiverforening, DA).

I 1899 startede jyske snedkere en strejke for at få lige så meget i løn som snedkerne i det øvrige land. Snedkerforbundet og snedkermestrene enedes om en ny overenskomst, men snedkersvendene forkastede den. Det gav arbejdsgiverforeningen anledning til at starte en aktion, der skulle knække den opsætsige og besværlige fagbevægelse. Først blev der erklæret lock-out for snedkerne, og siden blev lock-outen udvidet til 40.000 arbejdere eller halvdelen af DsFs medlemmer.

Konflikten varede i 19 uger, og for mange af de udelukkede arbejdere betød den sult og økonomisk ruin. De fik ganske vist en beskeden støtte af både dansk og udenlandsk fagbevægelse, og også uden for arbejderbevægelsen mødte de sympati. Mange bønder mente,

at højremændene i arbejdsgiverforeningen gik alt for aggressivt til værks.

Endelig den 5. september var de to parter rede til at forliges. Snedkersvendene måtte acceptere det første forlig, men vigtigere var det, at det såkaldte septemberforlig fastslog nogle generelle spilleregler for forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere, en slags arbejdsmarkedets grundlov, som har været gældende siden med små ændringer i 1960 og 1986.

Septemberforliget fastsatte regler for, hvordan en lovlig konflikt skulle varsles og iværksættes og pålagde parterne fredspligt, mens overenskomsten var gældende. Arbejdsgiverne anerkendte således fagforeningernes ret til indgå kollektive overenskomster, mens man fra arbejderside måtte acceptere arbejdsgivernes ret til "at lede og fordele arbejdet".

I 1910 indførtes ved lov Den faste Voldgiftsret (i dag kaldet Arbejdsretten) og Forligsinstitutionen. Arbejdsretten afgør sager, hvor arbejdere og arbejdsgiver er uenige om, hvordan overenskomsten skal fortolkes, og Forligsinstitutionen skal mægle, hvis de to parter ikke kan forhandle sig til rette om en ny overenskomst og truer med strejke eller lock-out.

Denne organisering af arbejdsmarkedet opfattedes som en sejr af både fagbevægelse og arbejdsgivere, som havde en fælles interesse i fredelige og stabile forhold. Naturligvis var der stadig arbejdsgivere, der så rødt ved tanken om fagforeninger, ligesom der i arbejderbevægelsen var en venstrefløj, der forkastede septemberforliget ud fra den betragtning, at det betød en accept af det kapitalistiske samfund. Opbakningen bag fagbevægelsen var dog stærk. I 1910 var over halvdelen af arbejderne organiserede, en organisationsgrad, der var højere end i noget andet land, og i dag er stort set alle danskere medlem af en faglig forening.

Gårdmændenes store tid

Fra 1895 til 1914 oplevede landet og landbruget i særdeleshed en stabil og stærk økonomisk fremgang, en tid, der siden for mange kom til at stå som "de gode, gamle dage". Gårdmændene fyldte meget i samfundet, og deres parti, Venstre, dannede regering 1900-1913 og igen 1920-1924 og 1926-1929. Indtil 1906 havde de tilmed flertal i folketinget, det har intet parti siden opnået. Dette flertal afspejlede dog ikke et flertal blandt vælgerne, men den kendsgerning, at Venstre havde stor gavn af valgsystemet, der var valg i enkeltmandskredse.

Da Venstre blev regeringsparti, viste det sig, at et flertal i partiet ønskede at opretholde et forholdsvis stærkt forsvar, selv om det blev besluttet at nedlægge den omstridte Københavns befæstning i løbet